

زیبا شناسی بلاغی سوره صافات

ناهید منصفی^۱، دکتر محمدرضا میرزانیانیا^{۲*}، دکتر محسن عابدی^۳

۱- کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات عربی، دانشگاه پیام نور، اصفهان، ایران. ایمیل: nahidahmad04@gmail.com

۲- رشته ادبیات عربی، دانشگاه پیام نور، استاد یار و عضو هیأت علمی دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران. ایمیل: mmirzania2012@gmail.com

۳- دکترای رشته زبان و ادبیات عربی استادیار و عضو هیأت علمی تمام وقت دانشگاه آزاد اسلامی واحد آباد، فارس، ایران. ایمیل: mabedi@iau.ac.ir

* نویسنده مسئول

چکیده

قرآن کریم کتاب جاوید آسمانی است که با بررسی و نمایان ساختن زیبایی های نهفته در آن و برجسته کردن معانی آموخته شده در بلاغت و تحقیق و مطالعه ی بلاغت قرآن تأثیر بسزایی در درک و تفسیر قرآن کریم دارد، وشایان ذکر است که هدف اصلی این بحث بررسی زیبایی های بلاغی سوره ی صافات و شناخت معانی که عظمت خدا را تجلی می کند وجود دارد و به توضیح و تبیین و روشن سازی گفته های مفسران در آن و برای دستیابی و تأمل در کتاب خدا و برجسته کردن جنبه ای از اعجاز قرآن کریم که همان معجزه ی بلاغی است را آشکار نمود. دلالت های بلاغی در قرآن کریم بسیار زیاد است و این دلالت ها بدون تسلط بر فن معانی و بیان و بدیع قابل درک نیست و هر کدام از این دلالت ها زیرشاخه هایی دارد که در طی این بحث به شرح و بیان آنها پرداخته شده است.

کلمات کلیدی: بلاغت، سوره صافات، معانی، بیان، بدیع

The rhetorical aesthetics of Surah As-Safat

Nahid Monsefi¹, Dr. Mohammadreza Mirzania^{2*}, Dr. Mohsen Abedi³

1- Master's degree in Arabic Language and Literature, Payame Noor University, Isfahan, Iran. Email: nahidahmad04@gmail.com

2- Arabic Literature, Payame Noor University, Assistant Professor and Faculty Member of Isfahan University, Isfahan, Iran. Email: mmirzania2012@gmail.com

3- Ph.D. in Arabic Language and Literature, Assistant Professor and Full-time Faculty Member of Islamic Azad University, Abadeh Branch, Fars, Iran. Email: mabedi@iau.ac.ir

* Corresponding Author

Abstract

The Holy Quran is an eternal heavenly book that has a significant impact on understanding and interpreting the Holy Quran by examining and revealing the beauties hidden in it and highlighting the meanings learned in rhetoric and researching and studying the rhetoric of the Quran. It is worth noting that the main purpose of this discussion is to examine the rhetorical beauties of Surah As-Saffat and to recognize the meanings that manifest the greatness of God. It is also to explain, explain and clarify the statements of the commentators in it and to reach and reflect on the Book of God and highlight an aspect of the miracle of the Holy Quran, which is the miracle of rhetoric. There are many rhetorical implications in the Holy Quran, and these implications cannot be understood without mastering the art of meanings, expression and originality, and each of these implications has sub-branches that have been explained and explained during this discussion.

Keywords: Rhetoric, Surah As-Saffat, Meanings, Expression, Originality

۱- مقدمه

توجه و دقت مفسران و ادیبان اسلامی قرار گرفت، به گونه ای که از دید آنها آنچه حقیقت های قرآن را بیان می کرد، نکته های تأویل را روشن می ساخت و دلائل و نشانه های اعجاز را نشان میداد، دانش بلاغت بود. هر یک از سوره های قرآن کریم ساختار ادبی ویژه ای دارد و بلاغت به گونه های مختلفی در آن تجلی یافته است. این پژوهش برای رونمایی از زیبایی های بلاغی سوره مبارکه الصافات سامان یافته است. سوره الصافات سی و هفتمین سوره نگاشته شده در مصحف شریف است و به عنوان سوره های مکی شناخته میشود. عنوان

یکی از دانش های ادبی، علم بلاغت است که زیبایی ها و محسنات لفظی و معنوی کلام را نشان میدهد. این دانش با نزول قرآن کریم آغاز شد و در قرن دوم و سوم هجری به اوج رسید. در حقیقت یکی از بارزترین عوامل پیدایش دانش بلاغت، آشکار کردن بلاغت قرآن کریم و نشان دادن جنبه های اعجاز این کتاب الهی از سوی اندیشمندان مسلمان بوده است. همچنانکه بیان شیوای قرآن کریم افراد را شیفته خود می کرد، بلاغت آیات نیز مورد

گفته شده منظور از فرشتگاه که در آسمان صف بسته اند یا مومنانی اند که در صف نماز یا جهادند. (طبرسی؛ ۱۴۱۵: ۲۹۶)

سوره صافات نخستین سوره ای است که با سوگند شروع می شود. (شیرازی؛ ۱۳۸۳: ۱۳۰)

و بنا بر تفسیر المیزان، محور اصلی این سوره، توحید، تهدید مشرکان، و بشارت به مومنان و عاقبت کار هر دو دسته است. (طباطبایی؛ ۱۹۷۴: ۱۲۰) بر حسب آنچه خواننده شد بیشتر معانی لفظی که در سوره از آنها سوال شده، تحت معنای انکار، توبیخ، تعجب، و تمسخر قرار می گیرد که با مباحث سوره مطابقت دارد که در اصل بر انکار مشرکان تمرکز دارد و در مورد رستاخیز، پرستش آنها.

شأن نزول و محتوای سوره الصافات

سوره ی صافات از سوره های مکی است و موضوع این سوره، مانند بقیه سوره های مکی، تبیین ریشه های اعتقادی است که توحید، وحی و نبوت است، ضمن تعبیرات قاطع و آیات کوتاه مشرکان را مورد سرزنش ها قرار می دهد، و با دلایلی روشن عقاید باطل آنها را نمایان می سازد، بطور کلی محتوای این سوره در پنج بخش خلاصه می شود.

بخش اول: بحث اول در مورد گروهی از فرشتگان صالح که در مقابل آنها شیاطین قرار می گیرند و در مورد جن و سنکسار با شهاب سنگها و سرنوشتشان مطرح شده است.

بخش دوم: در مورد کفار و انکارشان به نبوت و معاد و مجازاتی که در روز قیامت در انتظار آنهاست و بحث و گفت و گویی که در آن روز میانشان در مورد روز قیامت و انداختن گناه به گردن یکدیگر تمام آنها در چنگال عذاب الهی و همچنین جنبه هایی از برکات موجود از نعمت های مهم بهشتی و لذات و زیباییها و شادکامی ها بهشتیان را شرح می دهد.

بخش سوم: قسمتی از تاریخ انبیای بزرگ چون نوح، ابراهیم، اسحاق، موسی، هارون، الیاس، و لوط، و یونس را بصورت فشرده و در عین حال بسیار موثر و نافذ بازگو می کند.

بخش چهارم: یکی از انواع شرک که می توان آن را به بدترین نوع شرک دانست اعتقاد به رابطه خویشاوندی میان خدا و جن و خداوند و فرشتگان بحث می کند.

۳- علم بدیع

بدیع علمی است که وجوه تحسین کلام بدان شناخته می شود، بعد از حصول بلاغت آن و به عبارت واضحتر طرق و اسالیبی است که وضع شده است برای تزیین کلام بعد از رعایت مطابقت کلام با مقتضای حال و رعایت وضوح دلالت بر آن بر معنی مقصود بسبب خالی بودنش از تعقید معنوی. (قزوینی؛ ۲۰۰۳: ۲۵۵)

بدیع در لغت به معنی نو آوری شده یا نو آورنده است و مشتق است از (بدع الشئ و ابتدعه اوجده و اخترعه لاعلی مثال). و علم بدیع در اصطلاح امروزی، علمی است که از آرایشهای سخن فصیح بلیغ بحث می کند یعنی (علم یصرف به وجوه تحسین الکلام) و در واقع یکی از شاخه های علوم بلاغی یعنی معانی، بیان و بدیع است. (علوی مقدم؛ ۱۳۷۲: ۴۱۸)

سکاکی نخستین کسی بود که میان علوم بلاغی، تفاوت قائل شدو از انواع فنون بدیعی، تحت اسم (محسنات) سخن گفت و آن ها را به محسنات لفظی و معنوی منقسم ساخت. (همان)

بعد از سکاکی، خطیب قزوینی آنچه را که سکاکی، محسنات گفته بود، علم بدیع نامید و تقسیم بندی علوم بلاغی مشخص شدو اقسام آن معلوم گردید. (همان).

سوره از کلمه اول آن گرفته شده که بیشتر مفسران معتقدند وصف دستهای از ملانکه است. در این پژوهش زیبایی های بلاغی سوره الصافات با محور قرار دادن سه دانش معانی، بیان و بدیع مورد بررسی قرار گرفته و از توضیحات مفسران و بلاغیان برای مباحث تکمیلی استفاده شده است. یکی از راهکارهای فهم قرآن کریم، توجه به مباحث ادبی است که بسیار در این زمینه راه گشاست. همچنان که بسیاری از مفسران مانند زمخشری، طبرسی، ابن عاشور و غیره با استفاده از نکات بلاغی آیات درصدد تبیین بهتر آن برآمدند و در این زمینه موفق نیز عمل کردند. لذا توجه به نکته های بلاغی گامی است در جهت فهم بهتر قرآن کریم. امروزه علوم در مسیر تخصصی شدن قرار دارند که این امر در جهت تعمیق دانسته ها و شناخت زوایا و جوانب یک موضوع نقش مهمی دارد. در مورد قرآن کریم نیز پژوهش های تخصصی به ویژه در حوزه بلاغت آیات، بخشی از پازل مباحث ادبی قرآن را تشکیل می دهد که پژوهش در این زمینه برای نمایاندن شگفتی های ادبی قرآن کریم ضروری است. قرآن کریم، کتاب جاودان و همیشگی برای همه انسان ها و همه زمان هاست چرا که در بردارنده مضامین والایی است که از جانب حضرت حق تعالی بر بهترین مخلوق یعنی حضرت محمد مصطفی(ص) نازل گردیده و بعنوان دستورالعمل جامعی است که میتواند انسان را به سعادت دارین برساند. در مورد این کتاب شریف از آغاز تاکنون تحقیقات گسترده ای انجام گرفته است ولی از آنجا که قرآن "ظاهره انیق و باطنه عمیق" بازهم نیاز به پژوهش های گسترده تری در زمینه های مختلف می باشد. بنابراین این تحقیقی با هدف زیبا شناسی بلاغی سوره صافات انجام شد.

۲- علم بلاغت

همه ی علمای بلاغت از تبیین و شرح علوم بلاغی و تعریف انواع بخش های آن پرداخته اند و کتب بسیاری تألیف و تدوین شده و برکسی پوشیده نیست که یکی از جنبه های اعجاز قرآن، بلاغت آن است تا آنجا که قرآن کریم منکران وحی را به نظیره گوئی فرا خوانده (وان کنتم فی ریب مما نزلنا علی عبدنا فاتوا بسوره من مثله) (بقره/۲۳) و اگر از آنچه بر بنده خود فرستادیم در شک هستید پس مثل آن را بیاورید. بلاغت (رسایی سخن و نیکویی کلام، برابری گفتار با مقتضای حال) وصف کلام و متکلم واقع می شود نه وصف کلمه و پیشینیانی مانند شیخ عبد القاهر جرجانی فصاحت و بلاغت را مترادف شمرده اند (زاهدی؛ بی تا: ۳۲) جاحظ اعجاز قرآن را از راه بلاغت آن توجیه می کند و اعجاز قرآن را در نظم و اسلوب شگفت آور آن می داند و عبارت (القرآن ذو نظم مخالف لکلام العرب سواء الموزون منه أو المنثور، و هو منثور غیر مقفی علی مخارج الاشعار و الاسجاع، و کیف صار نظمه من اعظم البرهان و تألیفه من اکثر الحجج؟). (علوی مقدم؛ ۱۳۷۲: ۳۰۰) باقلانی از متکلمان اشاعره، یکی از دلائل معجزه بودن قرآن را بلاغت قرآن دانست و معتقد بود که در تمام آیات قرآنی بلاغت وجود دارد و همچون گفتار فصحا و بلغای دیگر نیست که در یک مورد فصیح و در مورد دیگر غیر فصیح باشد (همان: ۳۰۱)

موضوعات سوره صافات

سوره صافات سی و هفتمین سوره و از سوره های مکی قرآن است که در جزء بیست و سوم جای دارد و تعداد آیات آن ۱۸۲ می باشد، صافات مراد از فرشتگان و نماز گذارانند.

سوره صافات به دلیل وجود واژه (صافات) در آیه اول چنین نامگذاری شده. (شیرازی؛ ۱۳۸۲: ۱۳۰)

صافات به معنی افرادی است که در صف اند. (طباطبایی؛ ۱۹۷۴: ۱۲۰)

و طباق بر دو قسم است: طباق سلب و طباق ایجاب و طباق سلب: (هو ما اختلف فيه الضدان ایجاباً و سلباً) آن است که جمع میانه متقابلین به دو فعلی شود مشتق از یک مصدر یکی مثبت و دیگری منفی یا یکی امر و دیگری نهی باشد همانند: آیه کریمه: (ولکن اکثر الناس لا یعلمون ظاهراً من الحیوه الدنیا) (روم ۶/ ۷) و در آیه دیگر (فلا تخشوا الناس واخشون) (المائده/ ۴۴) (مازندرانی؛ ۱۹۹۷: ۳۲۰). و طباق ایجاب: (هو ما اتفق فيه الضدان ایجاباً و سلباً) آن است که نه چنین باشد، بلکه فی نفسه تقابل میانه آنها باشد خواه هردو از یک نوع باشند به این معنی که هر دو اسم باشند چون آیه: (و تحسبهم ایقاصاً و هم رقود) (الکھف ۱۸) که جمع میانه بیداری و خواب به لفظ اسم، در آیه: (رب السماوات و الارض) (السماوات و الارض) (صنعت طباق وجود دارد) (مازندرانی؛ ۱۹۹۷: ۳۲۱). تقریباً در اکثر آیات سوره الصافات طباق به چشم میخورد و نمونه های متفاوتی از جمله طباق میان دو اسم طباق میان دو ضمیر و طباق میان دو حرف یا دو فعل که در ادامه به آنها اشاره خواهد شد.

۴- نتیجه گیری

بلاغت عربی همچون مجموعه ی هنری است که انواع مختلفی از محاسن کلام را در خود جای داد و قرآن کریم نیز بر زیبایی آن افزود. بلاغت قرآن بارها از جانب پژوهشگران مورد بررسی قرار گرفته است و بطور کلی می توان مهمترین اهداف قرآن از داستان گویی را عبرت دهی از گذشتگان به آیندگان و مخاطبان خود است لذا در موارد بسیاری هدف اصلی نقل (حوادث تاریخی) را اصل مهم عبرت دهی بیان می کند. اعجاز بلاغی و دیگر مباحث علم بلاغت در این سوره همانند سوره های دیگر جلوه های خوش و نیکی از خود بر جای گذاشته لذا می توان گفت در این زمینه به بیان عقوبت الهی در عقوبت تکذیب گران و هوشیاری و بشارت تاکید بر چگونگی دعوت پیامبران و برخورد قوم آنها با فرستادگان خدا. با تحقیق در مورد زیبا شناسی بلاغت در سوره صافات به مجموعه ای از نتایج رسیدیم که در این بحث رابطه ی میان علم تفسیر و علم بلاغت نمایان شد که یک رابطه ی تلفیقی و متکاملی را نشان داد و کتابهای تفسیر شامل بسیاری از سوالات و شواهد بلاغی که در آنها بکار رفته است که از مثالهایی که در این کتب تفسیر استفاده شده برای شرح هر مطلبی به جای رجوع به کتب خاص بلاغت از آن می توان استفاده کرد. برخی از پدیده های ظاهر علم معانی را که شکل گرفته، جلوه ای از زیبایی و شکوه این سوره را بر ایمان آشکار می کند. استفهام اهمیت آن در روش قانع کردن در قرآن کریم نشان داده شده است و پی می بریم که اساس و مبنای استفهام حرف همزه است و در قسمت مواضع فصل و وصل شناخت دقیق جایگاه آن، در فهم دقیق معنا و مفهوم آیات بسیاری اثر گذار است که این نکته از نگاه مفسران مخفی مانده و در تفسیر از آن بهره ند شده اند. ویژگی های فنی سوره صافات در سطح علم بیان مشهود بود و قرآن را بر اساس (تشبه -استعاره-مجاز) را به تصویر می کشد. و با بررسی شیوه های بکارگیری بلاغت در بیان با عنوان تشبیه، استعاره، کنایه، مجاز در آیات قرآن به همراه دلالت بلاغی آن می توان بیان کرد که هر گونه تغییری در لفظ و اختصار گویی در بیان، شامل پیام لطیفی است تا از این رهگذر مقصود خاص متکلم به صورت عمیق تری به ذهن مخاطب خطور کند.

- این بحث کوتاه زیباترین و شیرین ترین تصاویر علم بیان را برای ما آشکار کرد که در برجسته سازی معانی و درخشش آنها در صحنه های مختلف از این سوره کمک جست. و علم بیان تلاشی جهت ارتقا و تنوع اسالیب زبان و ادبیات زیبا شناختی آن سوره است. هر یک از طباق و جناس از بیشترین

جایگاه نخستین کسی است که کلمه ی بدیع را تقریباً در مفهوم بلاغت و نقد علمی به کار برده و در این استعمال هم، ظرافت و نوآوری و تازگی را در نظر داشته است (همان: ۴۱۹). ابن قتیبه همانند معاصرانش: جاحظ و مبرد، منظورش از بدیع کلام زیبا و شعر مختار و برگزیده ای است که معنی و مفهوم شگفت آور خوشایند داشته باشد، زیرا ابن قتیبه، گفته است: ان الشعر یختار و یحفظ لانه غریب فی معناه (همان: ۴۲۰).

بنیانگذار علم بدیع عبدالله پسر معتز عباسی که در سال (۲۷۴ ه) گذشت که از علم بدیع در اشعارش استفاده کرد او شاعری توانا و خوش لفظ و خوش بیان در شعر بود. (هاشمی؛ ۱۳۸۹: ۲۱۸) ابن معتز به صراحت گفته: فنون بدیعی فی نفسه از جنبه ی هنری از قدیم الایام در شعر شعراء بوده و شاعر بلیغ، بدون آگاهی از نام صنعت، هنر نمایی می کرده است. و این خود ذاتی و طبیعی شاعر و نویسنده و گوینده بوده است اما این فنون در قرن سوم هجری، بیشتر جلوه گری کرد و نمایان تر شد. (علوی مقدم؛ ۱۳۷۲: ۴۲۱) به طور خلاصه، ابن معتز در تاسیس کتاب بدیع، اولین کوشش را برای دستیابی به استقلال این علم بلاغی و تعریف مباحث خود که قبلاً با مباحث معانی و بیان آمیخته بود، انجام داد و وی توجه خود را به این نکته جلب کرد که بدیع در شعر های جاهلیت و صدر اسلام وجود داشت و بلاغیون و منتقدان اسلام، وی تلاش جدی را دنبال کردند تا بر آن بیافزایند و تحقیقات این علم را به پایان برسانند. علاوه بر آنچه ابن معتز عباسی تألیف کرده بود بعد از آن قدامه پسر جعفر اثرش را در روزگار او پیگیری کرد سیزده نمونه از نمونه های بدیع را به اضافه کرد، بعد از آن ابوهلال الحسن بن عبدالله عسکری ۳۷ نمونه و سپس ابن رشیق در کتابش (العده) نزدیک به ۳۷ نمونه و بعد آن الاصبغ العدوانی ۹۰ نمونه و صفی الدین حلی ۱۴۰ نمونه و ..... درباره بدیع کتاب نگاشتند و بر انواع آن افزودند. (همان)

انواع علم بدیع

و این علم به دو گونه محسنات معنوی و لفظی تقسیم می شود محسنات معنوی اموری اند که فی ذاتها باعث زینت معانی شود و بعضی از آنها باعث زینت الفاظ هم باشند. (مازندرانی؛ ۱۹۹۷: ۳۱۹) و محسنات لفظی اموری اند که موجب زینت الفاظ باشند و بس (همان) و هر کدام از این دو قسم ده ها نوع دارد و در بیان محسنات معنوی (طباق، مقابله، توریه، مراعات النظیر)، و محسنات لفظی شامل (جناس، سجع، موازنه، ترصیع و .....) اما خطیب قزوینی در کتاب تلخیص المفتاح در شرح سایر انواع بدیعی آنها را بر سه نمونه تقسیم کرده:

۱- آنهایی که تنها موجب زیبایی لفظ باشند، صنعت لفظی می باشند.

۲- آنهایی که فقط موجب زینت دادن معنی باشند، صنعت معنوی می باشند.

۳- آنهایی که موجب حسن لفظ و معنی می باشند محسنات مشترکه تقسیم کرده است.

در ادامه به تبیین شواهد علم بدیع (محسنات لفظی یا معنوی) در سوره صافات پرداخته می شود.

۴ طباق

طباق عبارت است از جمع میانه ی دو معنی متقابل یا زیاده در کلامی. و آن را مطابقه و تضاد و طباق و تکافو نیز می نامند. و مراد از تقابل معنی عام است، خواه تقابل حقیقی بوده باشد یا اعتباری و خواه تقابل تضاد که آن عبارت است از تقابل میانه ی دو امری وجودی که میانه ی ایشان گایت خلاف باشد. (مازندرانی؛ ۱۳۷۳: ۳۲۰)

اقسام طباق

منابع

- محسنات معنوی و لفظی در قرآن کریم هستند که هر کدام نقش اساسی در تزیین قرآن کریم محسوب می شوند. سجع به عنوان عامل انسجامی مهم نمود تنوع و آشکاری دارد بخش عظیمی از آیات به وسیله ی سجع به یکدیگر مرتبط شده اند و از شگفتی های بلاغت و اساسی ترین عنصر انسجام بخشی بین آیات سوره است و نمی توان نقش آن را در زیبایی گفتار انکار کرد و به طور کلی ، زیبا شناسی جناس ناشی از تداعی معانی ، کشف ابهام شگفت انگیز میان دو واژه متجانس به سبب وحدت در عین کثرت است. به تمامی دانش پژوهان و دانشجویان و علاقه مندان به کلام الهی پیشنهاد می شود که به موارد ادوات شرط غیر جازمه در قرآن کریم زیبا شناسی بلاغی در سوره ابراهیم و بررسی احوال مسند و مسند الیه در سوره الطور بپردازند.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین. المیزان فی تفسیرالقرآن. بیروت: دارالکتاب العلمیه، قم: دفتر انتشارات اسلامی، چاپ پنجم، (۱۴۱۷ق).
- طبرسی، فضل بن حسن. تفسیرجوامع الجامع. تهران: دانشگاه تهران و حوزه علمیه قم، چاپ اول، (۱۳۷۷ش).
- علوی مقدم، محمد. ۱۳۷۲، بی جا .
- قزوینی، جلال الدین خطیب. الايضاح فی علوم البلاغه. بیروت: دارالکتب العربی، ط ۱، (۱۴۲۴ ق).
- مازندرانی، محمد هادی بن محمد صالح . انوار البلاغه . تهران: مرکز فرهنگی نشر قبله ، چاپ ۱۰، ۱۳۷۶.
- مکارم شیرازی، ناصر. الامثل فی تفسیر کتاب الله المنزل. قم: مدرسه امام علی بن ابیطالب، چاپ اول، (۱۴۲۱ق).